

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 126 2005

I distribution:

Swedish Science Press

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Stina Hansson, Lisbeth Larsson

Lund: Erik Hedling, Eva Hættner Aurelius, Per Rydén

Stockholm: Anders Cullhed, Anders Olsson, Boel Westin

Uppsala: Bengt Landgren, Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktörer: Anna Williams (uppsatser) och Petra Söderlund (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av

Vetenskapsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Box 632, 751 26 Uppsala. Uppsatserna granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall inlämnas i form av utskrift och efter antagning även digitalt i ordbehandlingsprogrammet Word. Sista inlämningsdatum för uppsatser till nästa årgång av *Samlaren* är 1 juni 2006 och för recensioner 1 september 2006.

Uppsatsförfattarna erhåller särtryck i pappersform samt ett digitalt underlag för särtryck. Det består av uppsatsen i form av en pdf-fil, lagrad på en diskett.

Abstracts har språkgranskats av Sharon Rider.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

Svenska Litteratursällskapet Pg: 5367–8.

Svenska Litteratursällskapetets hemsida kan nås via adressen www.littvet.uu.se.

ISBN 91-87666-23-5

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Elanders Gotab, Stockholm 2005

Miscellanea

Den episka processen och *fronesis*

I *Romanen i din hand* lanserade jag 1976 begreppet *den episka processen* som beteckning för det utvecklingsförlopp som äger rum i de flesta romaner, från utgångsläget i upptakten fram till slutpositionen, när hela händelseförloppet agerats igenom.

[...] det sker något i verket, en *utveckling* från en position till en annan, en *förändring* från verkets början till dess slut. Diktverket söker sig fram mot något som ej finns från början, ett jämviktstillstånd, en klarhet, en insikt. – Det [...] är inte ett annat ord för diktverkets ”handling” utan en modell för hur *hela* verket arbetar, hur det ”gör” något. Från första sidan till sista opererar det i princip som en *funktionell helhet*.

Det är *vägen genom verket* som ger klarhet. ”Annars hade författaren kunnat nöja sig med att kort och gott meddela vad han säger på sista sidan. Vi läser inte för att se *hur det går* utan för att *se det gå*, som det har sagts med en lycklig formulering [Gun-Britt Sundström].” (*Romanen i din hand* 108 f)

En av de tillämpningsövningar jag senare försökte mig på hette ”Den episka processen i *Singoalla*” och publicerades i *Samlaren* 1977.

I januari 2005 tillbringade jag två veckor vid Costa Dorada i Dominikanska republiken, bara för att finna att det regnade alla dagar utom två. Men det gjorde inte så mycket, för det var varmt och jag hade med goda böcker att läsa. En av dem var Bernt Gustavsson, *Kunskapsfilosofi. Tre kunskapsformer i historisk belysning* (Wahlström & Widstrand, 2000). De tre kunskapsformerna är *episteme*, *techne* och *fronesis*, och dem har Gustavsson närmast hämtat från Aristoteles, *Den nikomakiska etiken*.

De två första kände jag väl ganska bra till, men *fronesis* var mer av en nyhet – för mig som för många andra litteraturforskare, gissar jag. Gustavsson översätter ordet med ”praktisk klokhet”, en klokhet som man kan vinna, om man förstår att rätt ta till vara de många erfarenheter som livet ger. Och jag citerar Gustavsson som citerar Aristoteles:

I frågan om lämpliga medel för mänskligt handlande finns det inte någon exakt, fast eller säker kunskap. [...] att föra ett allmänt resonemang om enskilda fall är vanskligt:

”Ty [...] de handlande personerna måste varje gång själva se efter vad som lämpar sig för tillfället, i likhet med vad som är fallet inom läkekonsten eller navigationskonsten” [...] Till detta krävs ett *gott omdöme*. (166)

”Hur ska man i praktiken veta vad som är ett gott handlande?” Och Aristoteles svarar att det goda kan endast göras ”i relation till rätt person, i lämplig utsträckning, vid rätt tidpunkt, med ett riktigt syfte och på ett lämpligt sätt.” Detta är lika ovanligt som svårt. Därför är det goda ”både sällsynt, berömvärt och skönt”. ”Det goda handlandet, dygden”, tillägger Gustavsson, ”utgörs av ett tillstånd hos karaktären, förvärvat genom goda vanor.” (168)

Man kan på detta sätt vinna en *kunskap* som gör en bättre rustad för det fortsatta livet. Också *fronesis* är alltså en form av kunskap, fastän av annat slag än den som representeras av vetenskapen. Därför har den också tenderat att komma i bakgrunden i vår tid, fokuserad på vetenskap och teknik, på *episteme* och *techne*. Dock inte i samhällsdebatten, varom tidskriften *Fronesis*, årets kulturtidskrift 2004, vittnar. Och än mindre inom vissa riktningar i filosofin.

På det senare området finns mycket att hämta för litteraturforskare, visar Gustavsson. Den amerikanska filosofen *Martha C. Nussbaum* ställer den aristoteliska traditionen i fruktbar dialog med upplysningens tradition och når därmed ett mer vidsynt tänkande än det vanliga i dag: ”I den antika traditionen finns inte den motsättning mellan dygd, passion, känslor och förnuft som är typisk för den moderna tiden. Tron på det rationella innefattar i de antika texterna djupt mänskliga företeelser som passion, vänskap och sympati. Förnuftets ljus framstår inte [...] som en ’distanserad kall stråle’.” (187)

Etisk bildning blir därmed något helt annat än att se enbart till det nyttiga, eller att lära sig lyda under vissa regler eller lagar. Att utforma sitt liv och göra svåra val kan inte reduceras till ett slags rationell kalkylering, eller att maximera vår egen nytta eller lycka. Sådana val innefattar förnuftet, passionerna och begären, ja, alla våra själsförmögenheter och hela det mänskliga livets komplexitet. (188)

”Förmågan till *fronesis* tar, enligt Nussbaum, sin början i denna livets egen mångfald och rikedom.” Därför har hon

länge argumenterat för att införa skönlitteratur i olika former av yrkesutbildningar, bland annat på juristutbildningar [...]. Utbildning i juridik handlar till stor del om att lära sig allmängiltiga lagar. [...] Men frågan är hur de ska tillämpas. För att kunna göra kloka bedömningar i det konkreta fallet krävs en annan form av kunskap. Den kan

man få genom att läsa om enskilda mänskliga öden, i romaner och i poesi. Det är här vi återfinner den livets komplexitet som förmågan att kunna göra kloka bedömningar utgår från. (189, 193).

Hans-Georg Gadamer hämtar begreppet *fronesis* från Aristoteles, och han ”anger det som ett möjligt alternativ till den moderna vetenskapen med dess matematiska metodik”. För att visa det går han tillbaka till den klassiska humanismen. *Sensus communis*, skriver Gadamer, ”syftar här [på] den mening som instiftas av gemenskapen...inte förnuftets allmänna utan det konkret allmänna, som det framställs av en grupp, ett folks, en nations eller hela människosläktets gemenskap.” (212).

Det är alltså inte bara fråga om en skillnad mellan det abstrakta och det konkreta, utan om man skall ”kunna gripa och behärska konkreta situationer krävs ett ändamål som är moraliskt bestämt och som förutsätter en viljeinriktning, en hållning”. Därför innefattar *fronesis* även en moralisk dimension, ”en moralisk hållning, som en sådan tillämpning samtidigt utvecklar”. Den ”syftar till ’en social kompetens och är en hjärtats dygd snarare än huvudets’. [...] en social förmåga som går utöver vanlig regelklokhet” (212).

Allt detta låter väldigt abstrakt, men om man tillämpar det på de romaner som nämns här i fortsättningen, så blir det genast mer konkret för att inte säga slående – och romanerna själva bibringas en dimension, som gör dem nästan självlysande.

Men Gadamer stannar inte där. Kant hade begränsat kunskapen enbart till den teoretiska och praktiska användningen av förnuftet, medan smak var något som föll utanför. Han ”spärrade vägen för kunskap om smak och estetik och därmed möjligheten till kunskap om det enskilda”. Därmed drog han ”undan grunden för ’en legitimering av humanvetenskapernas metodiska egenart’, säger Gadamer.” (214)

Men ”Gadamer utvecklar *fronesis* genom att vidga Kants begrepp om smak och göra det till en form av kunskap. [...] Det som säkrar estetikens förbindelse med kunskap är att den estetiska upplevelsen är en varseblivning”, och varseblivningen är alltid en uppfattning av något specifikt. Så är konsten ”ett sätt för människan att förstå sig själv; ’konst är kunskap och erfarenheten av konstverket betyder delaktighet i denna kunskap” (214 f)

Syftet med *fronesis* är enligt Gadamer ”att gripa omständigheterna i deras oändliga variation”. Det gäller att kunna ”hantera och förstå sin egen verklighet”, och detta ”förutsätter ett syfte och en viljeinriktning. [...] Den som ska tillämpa konkret kunskap på konkreta och särskilda situationer behöver en hållning, ett gott omdöme, för att göra det rätta i just den situationen.” Så skiljer sig *fronesis* både från *episteme* och *techne*. Den är historiskt bunden, *tillämpad kunskap*. ”*Episteme* kan lä-

ras ut i läroböcker och genom undervisning, Men, frågar Gadamer: ”hur lär man någon att bli en god människa?” (215 ff)

Det är alltså stora perspektiv som öppnas, när man begrundar *fronesis*. Inte bara litteraturens förmåga att gestalta enskilda mänskliga öden och livslinjer och därmed bidra till läsarens *fronesis*, utan humanvetenskapernas metodiska egenart kommer också i stöpsleven och kan rättfärdigas. Och det är lätt att se hur dominerad vår egen tid är och har varit av den traditionella (natur)vetenskapens metod och sätt att tänka. Ett resultat av den nya vetenskapen på 1600-talet, av upplysningen, positivismen och teknikens allestädesnärvaro men också, som det framgår här, av Kants filosofi.

Gustavsson har ytterligare mycket att säga om bland annat *fronesis* och politiken och om den demokratiska medborgaren som den sanne bäraren av *fronesis* (228), men det lämnar jag därhän. För att konstatera att jag, medan jag läste Bernt Gustavsson, kände mig mer och mer hemma, och det steg fram för mig en av de stora gestalterna i svensk litteratur, eller rättare en hel släkt: *Ingmarssönerna* i Selma Lagerlöfs *Jerusalem*. Ingmar Ingmarsson – så heter de alla – strävar hela livet efter att ”gå Guds vägar”, d v s de grubblar över vilken väg som är den rätta och väljer sedan den.

Det gäller också novellen ”Gudsfreden” från 1898, fastän det där är en kvinna i släkten Ingmarsson som förstår att gå den rätta vägen, medan mannen går vilse. Och det gör han i dubbel mening, för i snöyrnan på julafton förvillar han sig i skogen men räddas av att han snubblar över en stor rishög, som han lägger sig under. Det visar sig vara ett björnide, men björnen flyttar sig längre in ”liksom för att ge rum åt gästen”. Hemma på gården söker man tröst genom att husmodern läser högt berättelsen om den barmhärtige samariten. Men innan hon hunnit läsa svaret på frågan: ”Vilken var nu hans nästa, som för rövarena kommen var? [som hade fallit i rövarhänder]” avbryts hon av att gamle Ingmar kommer in i rummet. ”...och det blev aldrig uppläst, att mannens nästa var den, som hade visat honom barmhärtighet”. I stället ger sig mannen och sönerna genast ut på björnjakt. ”Ty det är så, att björnen är det en mans plikt att fälla, var och när han råkar honom.” När de har gått, kommer det en ”stor ängslan” över husmodern, och hon tar till att läsa dagens predikotext. Men hon kommer inte längre än till ”Frid på jorden, och människorna en god vilje!” – ord som hon blir sittande och stirrar på. När den äldste sonen kommer hem från jakten pekar han på just de orden. ”Är det något med julfreden?” – ”Ja.” – ”Ni ville göra en ond gärning i morse?” – ”Ja” – ”Och Gud har straffat oss?” – ”Gud har straffat oss.” Och det har han gjort genom att björnen rusat ut och dödat Ingmar Ingmarsson.

På eftermiddagen går hustru och son till prosten, meddelar dödsfallet och att de

önskar enklast möjliga begravning. Och hustrun förklarar att om hennes man hade ”brutit mot kung eller fogde, eller hade jag måst skära ner honom ur galgen, skulle han ändå ha fått en hederlig begravning [...]. Men om julen har Gud satt fred mellan djur och människor, och det arma djuret höll Guds bud, men vi bröto det, och därför äro vi nu under Guds straff.” ”Det tillhör Ingmarssönerna att ge folket ett gott föredöme”, tillägger hon. ”Det tillkommer oss att visa, att vi äro ödmjuka inför Gud.” Vad det än kostar, kan man tillägga.

Så blir detta till ett skolexempel på vinnande av *fronesis*, en klokhet som gör Ingmarssläkten mer respekterad i bygden än någon annan. Likheten är slående med vad Bernt Gustavsson berättar om en erfarenhet från Sydafrika:

I Sydafrika har jag ofta frågat vem som i en by eller annan gemenskap anses klok, eller representerar det afrikanska begreppet *ubuntu*. Ofta får man svaret genom att den tillfrågade pekar bort mot ett hus eller en hydda. Där sitter den, ibland en kvinna, ibland en man, som folk går och frågar om kloka råd (192).

I Selma Lagerlöfs dalasocken skulle man ha pekat på Ingmarsgården. Ingemarerna är ett storartat exempel på (vinnande av) sådan praktisk klokhet, och allt som hos Gustavsson står om *fronesis* (s 159–218) kan läsas som kommentar till hennes roman. Tidigare har jag läst *Selma Lagerlöfs Jerusalem* som en berättelse om ”Revolutionär sekterism mot fäderneärvd bondeordning” (Skrifter utgivna av Vetenskaps-societeten i Lund nr 57, 1966), men den kan alltså också läsas som en roman om vinnande av *fronesis*. De båda synpunkterna skulle dock komma att överlappa varandra.

Men under läsningen av Gustavsson kom också andra tankar. Många gånger höll jag lektion om Eyvind Johnsons roman *Hans nådes tid*, och de lektionerna arbetade jag ut till en längre uppsats, som med ett citat från romanen kallades ”Den klarnade erfarenhetens förvärv”, en titel som också blev namnet på den bok där uppsatsen publicerades (Korpen 1996, s 123–149). Citatet kommer från ett tal som den lärde men också kloke diakonen Anselmus håller till langobarderna för att få dem att avstå från ett utsiktslöst uppror mot Karl den store:

Vårt folks förflutna lagrar upp sig framför oss [...]. Vi måste fram genom det ännu en gång, fastän det borde ligga bakom oss. Vi har sannerligen genomlevt det och satt spår i det och fått märken av det, ja, vårt folk har genomlevt allt. Nu är den tid kommen, då vi måste ta det genomlevda i oss igen, svälja det, hur det än smakar, för att bli fria från sådant förflutet som kan pina oss ännu. Det låter underligt i mångas öron. [...] *Men så är levnadslagen och kunskapslagen, så är det med den klarnade erfarenhetens förvärv* (s 48 i ou och i pocketupplaga från 1963; kurs. här).

Att förvärva klarnad erfarenhet, det är just vad det är fråga om i *fronesis*. Och *Hans nådes tid* handlar – vid sidan om allting annat – om vad som händer, när ett folk – på det sätt som är det vanliga i historien – inte lyckas förvärva denna klarnade erfarenhet, denna kunskap som är så viktig och samtidigt så förbisedd och underskattad.

Eyvind Johnson har funnit fram till en formulering, som knappast står Aristoteles och Bernt Gustavssons efter. För själva villkoret för att en erfarenhet skall bli kunskap är just att man har tänkt igenom den, förstått den och dragit slutsatser av den och att den på så sätt har blivit *klarnad*. Ty ”så är levnadslagen och kunskapslagen”.

I volymen *Den klarnade erfarenhetens förvärv* ingår också en uppsats om Sandemoses *Varulven*. Där framhålls att *Varulven* kan läsas som en väg till ”en livshållning, ett beteendemönster. [...] en väg framgången ur reflexioner över ’erfarenheter’ och ’livsföreteelser’, reflexioner som inkluderar framställandet av dessa erfarenheter i episk form. [...] Det är fråga om att vinna klarhet över sin erfarenhet, vinna insikt, livsförståelse”. Och därmed leder spåret till Sandemoses vän Eyvind Johnson, vars *Hans nådes tid* dock kom ut två år efter *Varulven*; det är alltså *Varulven* som har prioritet (s 98 f).

Så här kan man fortsätta. Att vinna praktisk klokhet, klarnad erfarenhet, *fronesis*, handlar det om i många romaner, kanske de flesta. Utan att ha haft tillgång till begreppet *fronesis* har jag själv skrivit på liknande sätt om ytterligare en hel rad episka verk: *Röda rummet*, *Karolinerna*, *Onda sagor* och *Sibyllan* (i *Svensk berättarkonst*, 1968), *Aniara*, *En herrgårdssägen*, *Gösta Berlings saga*, *Myten om Wu Tao-tzu* och *Bröderna Karamazov* samt, i *Den klarnade erfarenhetens förvärv*, om *Brott och straff*, *Processen* och *Stäppvargen* (förutom de redan nämnda).

På det sättet är *fronesis* ett viktigt begrepp i litteraturforskningen, nära relaterat till ”den episka processen”. Men det är här fråga om det som förhoppningsvis blir den episka processens *resultat* – för bokens personer, för författaren och för läsaren. Och vad Bernt Gustavssons bok har att förmåla om det försummade begreppet *fronesis*, praktisk klokhet, kan med fördel läsas av många litteraturforskare.

Erland Lagerroth